

Historia Slavorum Occidentis
2024, R. 14, nr 3 (42)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso240302

DARIUSZ POLIŃSKI* (TORUŃ)

Wkład i możliwości archeologii w badaniach dziejów zakonu krzyżackiego. Najnowsze osiągnięcia badawcze

Abstract: *The possibilities of archaeology and its input in research on the history of the Teutonic Order. The latest research achievements*

The article presents the latest archaeological research related to the Teutonic Order. The main objects of the studies are castles and the obtained materials are the basis for cultural studies. An interest has been developed in everyday life, including the funeral rite. Within the last several years, there has been a significant increase of interest on the part of Polish archaeologists in the Teutonic Knights. This has involved frequent examination of castles both well preserved and in poor condition, or virtually invisible. The researches have studied buildings of different ranks; the range of the performed works varied. The resource materials from the field works have often served as the starting point for studies of the material culture of the Teutonic Order. The scholars focused on various every-day-life issues like the use of ceramic dishes and the preferred diet. The continuation of the research on the field where the Battle of Grunwald took place provides new materials for further studies, and the discovery of burial sites of the alleged Grand Masters in Kwidzyn gave an impulse for investigation on the funeral rite in the Order.

Keywords: Poland; culture; archaeology; the Teutonic Order

Słowa kluczowe: Polska; kultura; archeologia; zakon krzyżacki

* ORCID: 0000-0002-3985-843X; dr hab., prof. UMK, Instytut Archeologii UMK, Szosa Bydgoska 44/48, 87-100, Toruń; e-mail: dariusz.polinski@umk.pl.

Artykuł nadesłany: 19 II 2023; nadesłany po poprawkach: 15 V 2024; zaakceptowany: 28 V 2024.

W ciągu ostatnich kilkunastu lat nastąpił widoczny wzrost zainteresowania archeologów problematyką dotyczącą zakonu krzyżackiego. Podjęto przede wszystkim zagadnienia związane z architekturą obronną, nie ograniczając się przy tym wyłącznie do obiektów murowanych. Zainteresowano się także różnymi kwestiami dotyczącymi codziennego życia, m.in. wykorzystywanymi naczyniami ceramicznymi, czy preferowaną dietą. Na specjalną uwagę zasługują badania nad obrządkiem pogrzebowym, na co wpłynęły niewątpliwie odkrycia w kwidzyńskiej katedrze. W niniejszym artykule zreferujemy w krytyczny sposób najciekawsze wyniki najnowszych prac badawczych (w XXI w.) zrealizowanych przez archeologów na terenie Polski¹. Podstawą rozważań będą przede wszystkim opublikowane wyniki badań. Całość kończy krótkie podsumowanie.

1. Zamki murowane²

Najbardziej popularnymi przedmiotami badań związanymi z władztwem krzyżackim są bez wątpienia zamki murowane. W literaturze przedmiotu wielokrotnie prezentowano zrealizowane przedsięwzięcia badawcze (w przypadku zamków znajdujących się na obszarze Prus)³. Częścią programów badań nad wieloma spośród

¹ W niniejszym tekście nie odnoszono się do badań nad miastami położonymi w obrębie władztwa zakonu krzyżackiego, z ostatnich zrealizowanych przedsięwzięć w tym zakresie należałoby wymienić publikacje dotyczące Barczewka (*Alt Wartenburg*; por. np. A. Koperkiewicz, „Anno 1354 Kynstute, Algard... festinant in Wartenberg”). O trudnych początkach Barczewa w: *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020, s. 285–308; F. Biermann, Ch. Herrmann, A. Koperkiewicz, E. Ubis, *Burning Alt-Wartenburg. Archaeological evidence for the conflicts between the Teutonic Order and the Grand Duchy of Lithuania from a deserted medieval town near Barczewko (Warmia, Poland)*, *Lietuvos Archeologija (Lithuanian Archaeology)* 45 (2019), s. 265–293) oraz opracowanie K. Grążawskiego *Życie codzienne miast zakonu krzyżackiego w Prusach*, Olsztyn 2022.

² Z uwagi na ograniczenia objętości tekstu nie uwzględniono obiektów biskupich z terenu władztwa Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie (dalej Zakon).

³ Por. M. Arszczyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń 1995, s. 13–81; L. Kajzer, J. Salm, *Polnische Forschungen über die Burgen im Gebiet des ehemaligen Deutschordensstaates. Eine Bilanz der letzten 50 Jahre*, [w:] *Castles and Church (Castrum Bene 5)*, red. L. Kajzer, H. Paner, Gdańsk 1996, s. 73–95; T. Torbus, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München 1998, s. 18–37; tenże, *Deutschordens – Ideologie in der polnischen und deutschen Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts*, [w:] *Preussen in Ostmitteleuropa, Geschehensgeschichte und Verstehensgeschichte*, red.

tych obiektów stanowiły prace archeologiczno-architektoniczne o różnym zakresie. Obok interdyscyplinarnych badań szerokopłaszczyznowych prowadzono też prace o znacznie skromniejszym programie, w przypadku zdecydowanej większości obiektów kontynuowano wcześniejsze prace, niemniej jednak niektóre z nich badano profesjonalnie właściwie po raz pierwszy. Badania archeologiczno-architektoniczne zamków krzyżackich w pierwszych dwóch dekadach XXI w. można uznać za częste i znaczące. Spośród ostatnio zrealizowanych prac należy wymienić przede wszystkim badania zamków w ziemi chełmińskiej przeprowadzone w Starogrodzie, Lipienku, Unisławiu, Zamku Bierzgłowskim i Papowie Biskupim (w ramach interdyscyplinarnego projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Castra Terrae Culmensis*)⁴ oraz wcześniej w Grudziądzu⁵, Radzynie Chełmińskim⁶, Papowie Biskupim⁷ i Kowalewie Pomorskim⁸. Obiekty te odgrywały, przynajmniej okresowo, rolę ośrodków komturskich. W 2022 r. zrealizowano badania geofizyczne na terenie dawnego ośrodka komturstwa w Wielądzu (stan. 1 i 21), również zlokalizowanego w obrębie ziemi chełmińskiej, na podstawie których uzyskano pewność, że siedziba tamtejszego komtura była murowana, a nie jak sądzono powszechnie wcześniej drewniano-ziemna⁹.

M. Weber, München 2003, s. 209–257; tenże, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 2014, s. 13–33; B. Wasik, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*, Toruń 2016, s. 15–24.

⁴ Por. przede wszystkim *Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata*, red. M. Wiewióra, t. 1–2, Toruń 2020 (tam wcześniejsze prace związane z projektem).

⁵ *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, red. M. Wiewióra, Toruń 2012.

⁶ Por. m.in. M. Wiewióra, *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku głównego w Radzynie Chełmińskim w latach 2008–2009*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 169–178; D. Gazda, *Badania archeologiczne na Zamku Krzyżackim w Radzynie Chełmińskim*, [w:] *XIX Sesja Pomorzoznawcza (Acta Archaeologica Pomoranica 5)*, red. A. Janowski, K. Kowalski, B. Rogalski, S. Słowiński, Szczecin 2015, s. 241–260; tenże, *Badania archeologiczne na Zamku Krzyżackim w Radzynie Chełmińskim w latach 2014–2015*, [w:] *XX Sesja Pomorzoznawcza*, red. E. Trawicka, Gdańsk 2018, s. 237–254.

⁷ Por. np. A. Momot, B. Wasik, M. Wiewióra, *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim: nowe odkrycie i nowe interpretacje*, *Rocznik Grudziądzki* 22 (2014), s. 65–97.

⁸ M. Wiewióra, *Zamek krzyżacki w Kowalewie Pomorskim: wstępne podsumowanie wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Gemma gemmarum. Studia dedykowane profesor Hannie Kóćce-Krenz*, cz. 1, red. A. Różański, Poznań 2017, s. 815–834; M. Wiewióra, B. Wasik, *Zamek w Kowalewie Pomorskim: dzieje warowni w świetle wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici* 35 (2017), s. 129–158.

⁹ A. Małkowska, S. Mieszkowski, M. Bogacki, *Badania nieinwazyjne na terenie grodziska*

Prace archeologiczne nie ominęły Malborka, od 1309 r. głównego ośrodka władztwa Zakonu krzyżackiego. Przeprowadzono je przede wszystkim na terenie Zamku Niskiego, czyli przedzamcza z zabudowaniami gospodarczymi (od 1998 r.)¹⁰ i na Zamku Wysokim¹¹ oraz na wale von Plauena (zespół fortyfikacji bastionowych)¹². W trakcie badań w obrębie Zamku Niskiego odsłonięto fundamenty trzech budynków (dwór kamieniarski z budynkiem giserni) oraz pozyskano liczne znaleziska wskazujące na charakter prowadzonej działalności produkcyjnej¹³. Przedmiotem szczególnego zainteresowania stały się relikty giserni, jedynej pracującej na potrzeby wszystkich komturii Zakonu, oraz sam proces odlewania dział, m.in. z wykorzystaniem znalezionych fragmentów glinianych form odlewniczych z licznymi naciekami metalicznymi oraz form metalowo-glinianych¹⁴. Z kolei w trakcie prac sondażowych na Zamku Wysokim (stan. VII) zweryfikowano wyniki nieinwazyjnych badań rozpoznawczych (w pomieszczeniach skrzydła północnego i skrzydła zachodniego). W kaplicy św. Anny zlokalizowano dwa niewielkie sondáže¹⁵, odsłaniające m.in. dawne wejście do krypty powstałej po 1669 r.¹⁶ Z kolei w sondażu umiejscowionym w tzw. Sztolni (krypcie grzebalnej, wtórnie wykutej w ceglanej platformie, na której posadowiono mury kaplicy św. Anny) natrafiono na pojedyncze szczątki ludzkie ze śladami świadczącymi o przeprowadzonej ekshumacji¹⁷. Badania archeologiczne przeprowadzone na wale von Plauena dostarczyły natomiast istotnych informacji na

i osady przyrodowej w Wielkądzu, gm. Płużnica, woj. kujawsko-pomorskie. Sprawozdanie z badań, praca niepublikowana (2022) w Instytucie Archeologii UMK w Toruniu. Prace były prowadzone w ramach grantu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego „Villisaz – krzyżackie komturstwo i domniemana siedziba rycerska. Opracowanie i publikacja wyników badań w Wielkądzu” – program rządowy „Ochrona zabytków archeologicznych”, nr zadania 05576/22).

¹⁰ M. Dąbrowska, *Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie Zamku Niskiego w Malborku, w latach 1998–2004*, [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, red. G. Nawrońska, Elbląg 2007, s. 303–316.

¹¹ K. Czonstke, M.K. Kocińska, B. Świątkowski, *Badania sondażowe na Zamku Wysokim w Malborku*, [w:] *XX Sesja Pomorzoznawcza*, red. E. Trawicka, Gdańsk 2018, s. 337–346.

¹² B. Bobowski, P. Muntowski, P. Micyk, *Wyniki badań archeologicznych na wale von Plauena w Malborku*, [w:] *XVIII Sesja Pomorzoznawcza, 2: Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. E. Fudzińska, Malbork 2013, s. 11–36.

¹³ M. Dąbrowska, *Proces odlewania dział w lejni malborskiej w XV wieku*, *Archaeologia Historica Polona* 18 (2009), s. 23–24.

¹⁴ Tamże, s. 21–44.

¹⁵ K. Czonstke, M.K. Kocińska, B. Świątkowski, *Badania sondażowe*, s. 337.

¹⁶ Tamże, s. 339–340.

¹⁷ Tamże, s. 341.

temat architektury najmłodszej części zamku. Odslonięto niewielki odcinek muru obronnego przed budową wału, który powstał w latach 1418–1420, zapewne razem ze wzniesieniem pierwszej Bramy Nowej¹⁸.

Na obszarze Pomorza prace archeologiczne prowadzono też na innych obiektach krzyżackich o różnej randze. Uzyskano nowe dane na temat siedzib komturskich w Gdańsku i Człuchowie. W pierwszym przypadku w trakcie prac inwestycyjnych (2007 r.) odsłonięto wkop budowlany łączony z budową południowej baszty zamku wysokiego, który powstał w latach 1335–1341 za panowania wielkiego mistrza Dyttryka von Altenburg¹⁹. Z czasami krzyżackimi powiązano ponadto mur obwodowy i wkop melioracyjny odprowadzający nadmiar wody do Motławy²⁰. W latach 2008–2015, w trakcie rewitalizacji zamku w Człuchowie przeprowadzono badania archeologiczne na terenie zespołu zamkowego, a także prace konserwatorskie i restauratorskie. Przedmiotem badań stało się przedzamcze III (2012–2013), stanowiące zaplecze dla prowadzonej tam hodowli koni²¹. Rozpoznano otoczenie baszt i zabudowę przedzamcza III w jego północnej części²². Przebadano też studnię na dziedzińcu zamku prokuratorowskiego w Bytowie²³. Bardzo istotne były wieloletnie, realizowane od początku lat 90. XX w. do 2013 r., badania uważanego za siedzibę mistrza rybickiego założenia w Pucku²⁴. Jednym z najważniejszych osiągnięć było ustalenie czasu jej powstania na przełom XIV i XV w. oraz próba rekonstrukcji budynku stanowiącego siedzibę urzędnika Zakonu²⁵. Badaniami zostało objęte także stosunkowo mało znane założenie w Osieku, gdzie celem było rozpoznanie i zadokumentowanie przebiegu murów obwodowych oraz określenie rozplanowania zabudowy wewnętrznej²⁶.

¹⁸ B. Bobowski, P. Muntowski, P. Micyk, *Wyniki badań archeologicznych*, s. 33.

¹⁹ J. Jarzęcka-Stąporek, M.K. Kocińska, *Gród i krzyżacki zamek w świetle badań na stanowisku 1 przy ulicy Grodzkiej 10–11 w Gdańsku*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, s. 543.

²⁰ Tamże.

²¹ M. Kurdwanowski, M. Starski, *III Przedzamcze w Człuchowie. Badania archeologiczne wschodniej części założenia zamkowego w latach 2012–2013*, [w:] *XIX Sesja Pomorzoznawcza*, s. 365.

²² Tamże, s. 369.

²³ K. Kajkowski, P. Szczepanik, *Badania wykopaliskowe studni na dziedzińcu zamku krzyżackiego w Bytowie*, [w:] *XIX Sesja Pomorzoznawcza*, s. 305–316.

²⁴ J. Kruppé, M. Milewska, *Dzieje zamku w Pucku*, Warszawa 2014.

²⁵ J. Kruppé, M. Milewska, *Wyposażenie gospodarstwa domowego na zamku krzyżackim w Pucku*, *Archaeologia Historica Polona* 14 (2004), s. 233–234.

²⁶ P. Muntowski, *Architektura zamku krzyżackiego i rezydencji starostów w Osieku w świetle badań archeologicznych*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, s. 243.

Z prac tych wynika, że niewielki zamek Zakonu, mimo iż został wzniesiony pod koniec XIV lub na początku XV w., to miał nieregularny plan²⁷.

Na uwagę zasługują przedsięwzięcia badawcze związane z zamkami murowanymi Zakonu na terenie Prus właściwych (przede wszystkim obszar województwa warmińsko-mazurskiego). Ze względu na rangę obiektu na pierwszy plan wysuwają się odkrycia dokonane w latach 2012–2013 na dziedzińcu muzeum w Elblągu²⁸. Na obszarze dawnego północnego przedzamcza odsłonięto pozostałości okazałych budynków drewnianych istniejących od lat 30. XIII w. do końca tego stulecia, co potwierdzono na podstawie dendrodat. Struktury te powiązano z najstarszą fazą założenia zamkowego. Zaobserwowano trzy poziomy konstrukcji (o charakterze obronnym?), przy czym najstarszy jest datowany na lata 1245–1248, co jest zgodne z funkcjonowaniem warowni drewniano-ziemnej, której budowę rozpoczęto w latach 1240–1242²⁹. Odkryto też pozostałości umocnienia fosy i ziemnego wału wczesnej fortalicji Zakonu³⁰. Na badanym terenie wykonano ponadto wiercenia geologiczne, na podstawie których udowodniono, że znajdowało się tam niegdyś dość głębokie, stopniowo wypływające się jezioro. Stwierdzono też występowanie dość grubej warstwy faszyny, która miałaby stabilizować podłoże przed postawieniem drewnianej warowni elbląskiej³¹. Powyższe wyniki badań, a zwłaszcza dotyczące krzyżackiego założenia warownego z lat 40. XIII w., wymagają jednak dalszej weryfikacji z uwagi na stosunkowo niewielkie całkowite pole obserwacji w trakcie prowadzonych badań (łącznie ok. 160 m²)³². Ważne są także badania archeologiczno-architektoniczne na zamku komturem w Dzierzgoniu³³ i założeniu w Przemarku³⁴ – na dawnym

²⁷ Tamże, s. 248–249.

²⁸ J. Fonferek, M. Marcinkowski, U. Sieńkowska, *Badania na terenie dawnego zamku krzyżackiego w Elblągu*, [w:] *XIX Sesja Pomorzoznawcza*, s. 261.

²⁹ Drewniano-ziemną fortalicję w Elblągu zastąpił zamek murowany, który zaczęto budować już ok. 1251 r., por. tamże, s. 263–264.

³⁰ Tamże, s. 264.

³¹ Tamże, s. 263.

³² Tamże, s. 262–263.

³³ A.J. Pawłowski, *Zamek w Dzierzgoniu w świetle źródeł pisanych i badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica 2003, s. 277–302; tenże, *Próba rekonstrukcji zamku w Dzierzgoniu*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica 2007, s. 209–236.

³⁴ M. Żurek, *Zamek pokrzyżacki w Przemarku. Wstępne wyniki badań*, *Archaeologia Historica Polona* 26 (2018).

terytorium Pomezanów oraz zamkach w Sątocznie³⁵ i Bezlawkach³⁶ – w Barcji i na jej pograniczu.

W latach 2017–2019 prowadzono prace terenowe na zamku w Przezmarku, siedzibie niższych urzędników Zakonu (szafarza oraz prokuratorów i wójtów), a od 1436 r. (lub 1437) ośrodka komturii, przy czym opublikowano do tej pory tylko wyniki badań pierwszego sezonu³⁷. Wstępnie zweryfikowano wcześniej opublikowane plany. Stwierdzono występowanie wykusza ustępowego w północno-wschodniej części założenia oraz zakwestionowano obecność wieży na planie koła w północno-zachodniej części zamku średniego. Dokonano też wstępnego rozwarstwienia chronologicznego budowli³⁸. Wyróżniono co najmniej dwie fazy użytkowania zamku wysokiego w średniowieczu. Początkowo poza rozplanowaniem całości założenia i murami obwodowymi wzniesiono jedynie trzykondygnacyjny dom wschodni, opięty krużgankiem, zaś przebudowa istniejącego domu była związana zapewne z przeniesieniem w 1437 r. siedziby komtura z Dzierzgonia do Przezmarku³⁹.

Z kolei na podstawie badań archeologicznych przeprowadzonych w Sątocznie można sądzić, że głównym elementem tego założenia był murowany, zapewne piętrowy dom ceglany wzniesiony w latach 1326–1346 na kopcu nad Sajną. Nie odkryto natomiast jakichkolwiek materiałów wskazujących na istnienie fazy drewniano-ziemnej tej fortalicji⁴⁰. Przedzamcze było oddzielone od kopca fosą i podwójnym częstokołem z dębowych pali. Po przebadaniu pełnego przekroju fosy stwierdzono, że obydwie jej skłony wymoszczone były drewnem, przy czym krawędzi zewnętrznej

³⁵ A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na terenie zamku w Sątocznie, gm. Korsze, woj. warmińsko-mazurskie w 2001 roku*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne 7 (2001), s. 289–307; *ciż*, *Zamek krzyżacki w Sątocznie, w gm. Korsze w świetle badań terenowych 2002 roku*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne 8 (2002/2003), s. 237–251; *ciż*, *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi” albo triumf historii*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, 2, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 197–205.

³⁶ *Bezlawki. Ocalić od zniszczenia*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013.

³⁷ M. Żurek, *Zamek pokrzyżacki*, s. 283–299; *por.* też C. Wunsch, *Zur Baugeschichte des Schlosses Preussisch Mark vom Ausgang der Ordenszeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen über seine Tätigkeit im Jahre 1934 an die Provinzialkommission zur Erforschung und zum Schutze der Denkmäler in der Provinz Ostpreussen 33 (1935), s. 44.

³⁸ M. Żurek, *Zamek pokrzyżacki*, s. 283.

³⁹ *Tamże*, s. 293, 296.

⁴⁰ A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek w Sątocznie*, s. 202. Wcześniej, w latach 1993–1995 J. Wsocki zasygnalizował możliwość obecności, znajdujących się obok zamku murowanego, relikwów starszej, drewniano-ziemnej fortalicji Zakonu, *por.* A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań*, s. 290.

broniał nachylony ku napastnikom częstokół, składający się zapewne z zaostzonych okrągłaków, a za fosą wznosił się drugi częstokół – z pionowo wbitych pali, miejscami poszerzony, być może zaopatrzony w ganek dla obrońców. Podczas tych badań znaleziono unikatowy przedmiot – kadzielnicę-trybularz⁴¹.

Istotne zmiany w postrzeganiu bezwieżowego zamku krzyżackiego w Bezlawkach wniosły interdyscyplinarne badania zrealizowane w latach 2008–2012. Przede wszystkim wykazano, że prezentowany wcześniej plan założenia nie odpowiadał prawdzie. Budowla miała cztery kondygnacje z pięcioma poziomami użytkowymi, a brama wjazdowa znajdowała się pomiędzy północno-wschodnią ścianą szczytową budowli i murem obwodowym. Wykluczono też możliwość wybudowania wieży kościelnej na fundamentach starej lub fundamentach muru obwodowego⁴². Opracowano ponadto komputerową wizualizację obiektu, mającą za zadanie możliwie wierną rekonstrukcję średniowiecznego założenia obronnego.

Spośród badań prowadzonych na terenie Prus właściwych, najczęściej niepublikowanych, o charakterze nadzorów lub wyprzedzających inwestycję, można wymienić prace na kolejnych 11 zamkach położonych na dawnych ziemiach pruskich: w Giżycku (2010–2011), Piszcu (2003), Rynie (2005) i Szestnie (2003) – Galindia (2010–2011), Ełku (2003) – Jaćwież, Ostródzie – Pomezania (1998–2001), Działdowie (2002, 2005, 2008) i Olsztynku (2006–2007), Barcianach (2002–2003) – Barcja, czy Morągu (2002) i Pasłęku (2007–2008 i 2017) – Pogezania⁴³.

Pozostałości bardzo interesującego obiektu, jednak wiązane go tylko hipotetycznie z działalnością administracyjną lub wojskową Zakonu, odsłonięto w Jemiółowie. Prostokątny fundament kamienny o zewnętrznych wymiarach 7 × 5 m wskazuje, że natrafiono na relikty budowli wieżowej wzniesionej w konstrukcji szkieletowej (pruski mur?), funkcjonującej w okresie od drugiej połowy XIV do początku XVI w.⁴⁴

⁴¹ A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Średniowieczna kadzielnica – trybularz z zamku krzyżackiego w Sątocznie*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 54 (2006), nr 2, s. 195, 197.

⁴² A. Koperkiewicz, *Zamek w Bezlawkach w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Bezlawki. Ocalić od zniszczenia*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 62–63.

⁴³ Por. J. Wysocki, *Badania stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza i nowożytności w regionie warmińsko-mazurskim w latach 1989–2009*, *Archaeologia Historica Polona* 20 (2012), s. 57–61; D. Poliński, *Problematyka krzyżackich fortyfikacji drewniano-ziemnych na ziemiach pruskich w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020, s. 326–348; por. też J. Wysocki, R. Solecki, P. Szkiłdź, *Otoczenie zamku w Pasłęku w świetle badań archeologicznych*, *Archaeologia Historica Polona* 26 (2018), s. 301–317.

⁴⁴ W. Świątosławski, *Badania archeologiczne reliktyw późnośredniowiecznej architektury*

Do problematyki budowy zamków/fortalicyi krzyżackich w miejscu lokalizacji wcześniejszych grodów pruskich wrócił ostatnio K. Grążawski⁴⁵. Zazwyczaj twierdzenia o budowie warowni Zakonu w miejscu pruskiego grodu są tylko domniemaniem lub wręcz spekulacją, gdyż na podstawie materiałów źródłowych tylko w niektórych przypadkach można mówić o takiej prawidłowości. K. Grążawski analizuje informacje o 22 obiektach, z których warto zwrócić uwagę na te dotyczące Starego Miasta, Starego Dzierzgonia, Dzierzgonia, Gilmy, Lipowa, Pieniężna i Bartoszyc⁴⁶, natomiast ogólny wniosek, że „zaledwie jedną trzecią lokalizacji pruskich grodów zaadaptowano później pod zamki krzyżackie”⁴⁷, należy uznać za przedwczesny⁴⁸.

Następny obiekt warowny, którego pozostałości znajdują się w Chomętowie w Lubuskiem, od 1403 r. należał do posiadłości krzyżackich w Nowej Marchii (od 1402 r. znajdującej się pod zwierzchnią władzą Zakonu); w 1412 r. przeniesiono tam nawet siedzibę wójta nowomarchijskiego. Elementem dworu Zakonu był budynek (uznawany do niedawna za piętnastowieczny spichlerz), obecnie będący częścią zespołu dworsko-folwarcznego, wzniesionego w XIX w. na miejscu dawnego założenia obronnego⁴⁹. W wyniku przeprowadzonych w 2006 r. prac architektoniczno-archeologicznych, wraz penetracją podwodną jeziora Osiek, udało się w znacznym stopniu odtworzyć pierwotną formę budynku i funkcje, jakie pełnił w obrębie dawnego założenia obronnego⁵⁰. Dotychczasowe wyniki badań nie dają jednak możliwości precyzyjnego datowania powstania obiektu i określenia dokładnej chronologii jego poszczególnych faz budowlanych. Należy wszak stwierdzić, że używane w przekazach pisanych w odniesieniu do dwukondygnacyjnego, jednoprzestrzennego budynku z Chomętowa określenie *kemnade* znalazło potwierdzenie w postaci

w Jemiołowie (woj. warmińsko-mazurskie), [w:] XVI Sesja Pomoroznawcza, część 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych* (Acta Archaeologica Pomoranica 3), red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2009, s. 94.

⁴⁵ K. Grążawski, *Czy Krzyżacy budowali zamki na dawnych pruskich grodach*, [w:] *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020, s. 253–262.

⁴⁶ Tamże, s. 255–260; na temat Starego Dzierzgonia por. dalej.

⁴⁷ Tamże, s. 262.

⁴⁸ Na podstawie informacji zawartych w cytowanej pracy jest to twierdzenie nieoparte odpowiednimi wynikami badań czy literaturą, por. D. Poliński, *Problematyka adaptacji i transformacji na przykładzie krzyżackich grodów z terenu Prus i Inflant*, *Archaeologia Historica Polona* 24 (2016).

⁴⁹ P. Kołosowski, *Dwór obronny w Chomętowie (gmina Dobiegniew, województwo lubuskie)*. *Badania archeologiczno-architektoniczne*, [w:] XVI Sesja Pomoroznawcza, s. 391.

⁵⁰ Tamże, s. 392.

zaobserwowanych w przyziemiu reliktyw dużego kominka z kopulastym okapem komina⁵¹.

2. Grody (zamki drewniano-ziemne)

Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego jest przeważnie postrzegane przez pryzmat obiektów murowanych, najczęściej w formie tzw. zamku konwentualnego. Jeśli są uwzględniane drewniano-ziemne fortyfikacje, najczęściej porównywane do grodów miejscowej ludności, to zazwyczaj w sposób marginalny. Otrzymujemy więc dość istotnie zafałszowany obraz krzyżackich warowni. Tak więc uwzględnienie w studiach wyników badań dotyczących tego rodzaju obiektów, a zwłaszcza tych, które nie uległy transformacji w założenia murowane, nieporównywanie gorzej zachowanych w terenie niż zamki murowane, jest bardzo pożądane.

Znaczące są wyniki badań, przeprowadzonych w Pniu w latach 2003–2009, związanych z dworem krzyżackich prokuratorów⁵². Prace te wniosły wiele nowych danych dotyczących kilku płaszczyzn życia i kultury Zakonu w pierwszej ćwierci XV w. Całość rozplanowania (budowla mieszkalno-obronna na kopcu wraz z „podgrodzem” oraz zapewne folwark) przypomina z jednej strony znane już od wczesnego średniowiecza w Europie Zachodniej założenia typu *motte and bailey*, a z drugiej nawiązuje do rozplanowania murowanych warowni Zakonu, które składały się z zamku głównego oraz przedzamcza lub przedzamczy. Posadowiona na kopcu budowla o charakterze rezydencjonalno-obronnym to jeden z największych tego typu obiektów z terenu Polski (ok. 14,4 × 11,4 m, czyli ok. 164 m²). Był to zapewne budynek przypominający proporcjami dwór, czy też przysadzistą kamienicę (podpiwniczony, z dwiema kondygnacjami nadziemnymi i strychem), do którego wykonania wykorzystano głównie drewno i glinę (*Fachwerk*), natomiast dach pokryto dachówkami typu mnich-mniszka. Mimo fragmentaryczności odkryć zdecydowano się na próbę rekonstrukcji całej budowli⁵³. Największym zaskoczeniem okazała się konstrukcja złożona z dębowych słupów tworząca dwa regularne prostokąty, dla której nie znaleziono do tej pory bezpośredniej analogii. Okazała się elementem stabilizującym budynek, mającym chronić go przed nierównomiernym osiadaniem w związku z posadowieniem na pozostałościach grodu wczesnośredniowiecznego⁵⁴. Jednak taki sposób zabezpieczenia budowli

⁵¹ Tamże, s. 393–394.

⁵² D. Poliński, *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2013.

⁵³ Tamże, s. 168–177.

⁵⁴ Tamże, s. 170, 183.

prokuratorskiej z Pnia nie był skuteczny, także z tego powodu, że otoczenie budynku nie było wilgotne czy podmokłe. W trakcie eksploracji zaobserwowano ślady napraw tej konstrukcji, co potwierdza jej nieskuteczność⁵⁵. Interesująco rysuje się obraz kultury materialnej widziany na podstawie znalezisk ruchomych pozyskanych w trakcie badań pieńskiej prokuratorii, mimo że została ona celowo spalona przez Krzyżaków, tak więc można sądzić, że wszystkie przedmioty przedstawiające większą wartość zostały wcześniej zabrane.

Obraz „kultury” krzyżackiej widziany przez pryzmat tych znalezisk jest z pewnością ułomny, jednak świadczy jednoznacznie o jej wysokim poziomie. Wskazuje na to obecność w zastawie stołowej szklanych naczyń oraz używanie importowanej kamionki. Niewielu feudalów w XV w. stać też było na szklenie okien. Wyznacznikami elitarności są też z pewnością szczątki pokonsumpcyjne niektórych gatunków ssaków dzikich, m.in. dzika, jelenia i bobra⁵⁶. W kontekście studiów nad kulturą materialną późnego średniowiecza na dużą uwagę zasługują pozyskane zbiory zabytków masowych⁵⁷, w tym przede wszystkim kilka rodzajów ceramiki naczyniowej, a także rzadko publikowane kafle piecowe i dachówki. Odkryto pozostałości pieca grzewczego, do którego wykonania użyto kafli naczyniowych, zarówno miskowych, jak i garnkowych⁵⁸. Istotne znaczenie ma też zbiór grotów bełtów do kuszy oraz bardzo różnorodny funkcjonalnie zestaw gwoździ. Wartość tych źródeł jest tym większa, że pochodzą z bardzo krótkiego przedziału czasowego (najprawdopodobniej z ok. 9–13 lat), a ich chronologię wzmacniają precyzyjne przekazy pisane oraz kilkanaście dendrodat⁵⁹.

Od 2009 r. prowadzono badania, a właściwie kontynuowano⁶⁰ szerokopłaszczyznowe prace na pozostałościach grodu w Starym Dzierzgoniu, przejętego z rąk Pru-

⁵⁵ Tamże, s. 183.

⁵⁶ Tamże, s. 183–184.

⁵⁷ Tamże, s. 75–145.

⁵⁸ Tamże, s. 62–64; por. też D. Poliński, Uwagi na temat późnośredniowiecznych pieców na marginesie odkryć dokonanych podczas badań pozostałości siedziby krzyżackich prokuratorów w Pniu [w druku].

⁵⁹ Tenże, *Pień*, s. 184.

⁶⁰ Szerokopłaszczyznowe badania wykopaliskowe grodziska w Starym Dzierzgoniu przeprowadzono w latach 1935–1937, w ramach specjalnej jednostki SS „Ahnenerbe” badaniami kierował SS-Untersturmführer H. Schleif, por. D. Gazda, *Badania archeologiczne Castrum Pomesarum w Starym Dzierzgoniu w 2009 roku*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, s. 196–197; D. Gazda, J. Jezierska, J. Konik, P. Szlązak, *Badania Archeologicznej Misji Pomeziańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009–2012*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1*, red. Z. Kobyliński, (Archaeologica Hereditas 2), Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 139–145.

sów ok. 1235 r., odbitego przez nich w 1242 r. i ponownie przejętego przez Zakon w 1247 r., którego kres funkcjonowania przypadł zapewne na czas trwania drugiego powstania pruskiego⁶¹. W trakcie tych działań potwierdzono w większości wnioski płynące z niemieckich badań w latach 30. XX w.⁶² Podczas adaptacji grodu starodzierzgońskiego Krzyżacy za priorytetowe uznali modyfikację (odbudowa i podwyższenie?) głównego wału (nr 2), pogłębienie fosy oraz podział wnętrza obiektu poprzez usypanie wałów wewnętrznych i budowę fos. Wzmocniono również rejon wjazdu do fortalicji (zespół złożony z bramy, wieży obronnej i bastionu⁶³) oraz dojście do mostu. Po zakończeniu pierwszego powstania pruskiego zbudowano zapewne wieżę ceglano-drewnianą⁶⁴. Z innych prac stwierdzono plantowanie majdanu oraz brukowanie traktów komunikacyjnych⁶⁵.

Wartością dodaną do badań nad drewniano-ziemnymi warowniami Zakonu krzyżackiego są także niektóre wyniki prac badawczych nad grodziskami Warmii i Mazur, realizowane w latach 2012–2017 w ramach interdyscyplinarnego projektu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pogezania i Warmia”⁶⁶. W obszernym, dwutomowym wydawnictwie⁶⁷, uzupełnionym dwoma innymi opracowaniami⁶⁸, znalazły się informacje o obiektach zdaniem autorów związanych bezpośrednio z działalnością Zakonu. Mowa tutaj o grodziskach w Iławie (na wyspie Wielka Żuława, stan. 33)⁶⁹,

⁶¹ Por. D. Poliński, *Problematyka adaptacji*, s. 263; S. Szczepański, *Pomezanski gród w Starym Dzierzgoniu*, *Pruthenia* 3 (2008), s. 11–34.

⁶² D. Gazda, *Badania archeologiczne*, s. 212; D. Gazda, J. Jezierska, J. Konik, P. Szlązak, *Badania Archeologicznej Misji*, s. 160–161.

⁶³ Tę rekonstrukcję, mimo dobrego rozpoznania archeologicznego obszaru bramy, należałoby traktować z dużą dozą ostrożności.

⁶⁴ Niejasny opis zamieszczony w pracach badaczy niemieckich nie stwarza jednak możliwości pełnej i wiarygodnej rekonstrukcji wieży, por. D. Gazda, *Badania archeologiczne*, s. 194–195, 203. Można mówić co najwyżej o cechach opisywanego obiektu i możliwości zastosowania niektórych technik budowlanych.

⁶⁵ D. Poliński, *Problematyka adaptacji*, s. 265–267; por. też D. Gazda, *Badania archeologiczne*, s. 194–195, 197–202, 204–205, 213; D. Gazda, J. Jezierska, J. Konik, P. Szlązak, *Badania Archeologicznej Misji*, s. 137, 145, 160.

⁶⁶ Z. Kobyliński, *Wprowadzenie*, [w:] *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, red. Z. Kobyliński, t. 1, Warszawa 2017, s. 5–6.

⁶⁷ *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, red. Z. Kobyliński, t. 1–2, Warszawa 2017.

⁶⁸ *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, (*Archaeologica Hereditas* 2), Warszawa–Zielona Góra 2013; *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, red. Z. Kobyliński, (*Archaeologica Hereditas* 7), Warszawa 2016.

⁶⁹ J. Wysocki, B. Kłęczar, *Grodziska typu stożkowego na wyspie Wielka Żuława w Iławie*,

Mozgowie (stan. 1)⁷⁰ i Suszu (stan. 1)⁷¹. W tym zestawieniu najlepiej udokumentowane archeologicznie wnioskuje się o istnienie wczesnej fortyfikacji krzyżackiej o charakterze drewniano-ziemnym. czternastowieczny gród na wyspie Wielka Żuława był pierwotną siedzibą (strażnicą) załogi krzyżackiej, której powstanie można łączyć z pierwszymi nadaniami Zakonu na tym terenie (ok. 1363 r.)⁷². Jednak odkryty w trakcie badań podwodnych w jeziorze Jeziorak, w okolicach obiektu most, prowadzący od północy na wyspę, został datowany na trzecią ćwierć XIII w.⁷³ W trakcie badań kopca odsłonięto relikty drewnianych budynków, najprawdopodobniej naziemnych, aczkolwiek brak pewności, czy wykonano je w konstrukcji szkieletowej (brak większej ilości polepy/gliny, belka podwalinowa) lub sumikowo-łątkowej oraz ślady bruków. Nie wiadomo, czy obiekt został zniszczony w sposób gwałtowny (o czym mogłyby świadczyć cenne przedmioty pozostawione wewnątrz, jak np. księga), czy też został opuszczony, na co wskazywałby z kolei brak śladów warstwy pożarowej na kopcu i w fosie. Nie zaobserwowano jednoznacznych śladów umocnień dookólnych kopca w postaci płotów czy palisad. Po zniszczeniu lub opuszczeniu grodu obiekt warowny został przeniesiony w inne miejsce (na wyspie lub na terenie stałego lądu, w okolicach założenia miejskiego), gdzie wzniesiono już prawdopodobnie budowlę murowaną. Niestety nie zdołano dotychczas wskazać jednoznacznie tej nowej lokalizacji⁷⁴.

Pozostałe dwa obiekty, a zwłaszcza fortalicję w Suszu, tylko hipotetycznie można łączyć z zakonem krzyżackim, gdyż odkryte nawarstwienia nie pozwalają na sformułowanie jednoznacznych wniosków. Na kopcu w Mozgowie badacze dopatrują się

w *Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku*, [w:] *Grodziska 1*, s. 327–350; J. Nitychoruk, J. Piątkowska-Małecka, M. Rutyna, F. Welc, J. Wysocki, *Iława, st. 33 – Wielka Żuława*, [w:] *Katalog 1*, s. 311–350.

⁷⁰ J. Wysocki, B. Klęczar, *Grodziska*; U. Kobylińska, J. Nitychoruk, J. Piątkowska-Małecka, M. Rutyna, Ł.M. Stanaszek, F. Welc, J. Wysocki, *Mozgowo, st. 1*, [w:] *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, red. Z. Kobyliński, t. 2, Warszawa 2017, s. 175–204.

⁷¹ J. Nitychoruk, J. Piątkowska-Małecka, R. Solecki, F. Welc F., *Susz, st. 1*, [w:] *Katalog 1*, s. 253–296.

⁷² J. Radkowski, J. Wysocki, *Wstęp do problematyki gródków stożkowatych z terenu średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego, znajdujących się na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego*, [w:] *Grodziska 2*, s. 299, 333.

⁷³ M. Popek, A. Pydyn, R. Solecki, P. Stencel, *Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak*, [w:] *Grodziska 1*, s. 378–379.

⁷⁴ J. Nitychoruk, J. Piątkowska-Małecka, M. Rutyna, F. Welc, J. Wysocki, *Iława*, s. 349; por. też J. Wysocki, B. Klęczar, *Grodziska*, s. 330–331.

fortyfikacji, pierwotnie drewnianej, a następnie po odbudowie murowanej, o charakterze strażniczym lub ewentualnie spełniającej funkcję komory celnej – z uwagi na lokalizację przy przeprawie, na szlaku z Ostródy do Malborka⁷⁵. Śladem po tym dwufazowym obiekcie mogą być nawarstwienia związane z fazami IV (spalony drewniany lub drewniano-kamienny budynek z XIII w.) oraz VI–VI (budowa i funkcjonowanie wieży murowanej o nieprecyzyjnej chronologii – datowanej najwcześniej na drugą połowę XIV w. lub wiek XV)⁷⁶. Z kolei podczas badań wielofazowego grodziska w Suszu fazę II obiektu (datowaną od ok. połowy XIII w.) powiązano z osadnictwem krzyżackim⁷⁷. Na ten czas datowano pozytywnie zweryfikowane ślady grodu (formowanie majdanu, wałów i fos). Wał był umocniony dodatkowo drewnianą palisadą, a w południowo-wschodniej części majdanu znajdowała się prawdopodobnie także wieża. Ślady drobnego gruzu ceglanego odnalezione w warstwach użytkowych wiązanych z tym okresem mogą wskazywać na istnienie zabudowy murowanej⁷⁸.

3. Folwarki

Archeolodzy bardzo rzadko podejmowali prace na pozostałościach folwarków Zakonu⁷⁹ i to przynajmniej z dwóch powodów. Z jednej strony trudności wynikały z braku dokładnej lokalizacji większości obiektów, a z drugiej skutek słabo zachowanych, w dodatku nielicznych pozostałości w terenie. W obrębie niektórych folwarków znajdowały się budowle, które można by określić jako zamki (np. trój-skrzydłowe, podpiwniczone założenie otoczone murami z bramami stanowiące siedzibę wójta w Laskach), chociaż tradycyjnie nazywa się je dworami⁸⁰. Tym bardziej na uwagę zasługują, mimo wstępnego jednak charakteru, badania przeprowadzone w latach 2001–2004 w Mątowach Małych i Benowie⁸¹. Obydwa folwarki były po-

⁷⁵ J. Radkowski, J. Wysocki, *Wstęp do problematyki*, s. 299, 344.

⁷⁶ U. Kobylińska, J. Nitychoruk, J. Piątkowska-Małecka, M. Rutyna, Ł.M. Stanaszek, F. Welc, J. Wysocki, *Mozgowo*, s. 181, 183–189, 203.

⁷⁷ J. Nitychoruk, J. Piątkowska-Małecka, R. Solecki, F. Welc, *Susz*, s. 258, 266–268.

⁷⁸ Tamże, s. 295–296.

⁷⁹ Chodzi tutaj o folwarki funkcjonujące jako jednostki gospodarcze obejmujące ośrodek produkcyjny, tj. zespół budowli gospodarczych wraz z gruntami leżącymi dookoła.

⁸⁰ A. Chęć, *Dwór to czy zamek? Rozważania na temat niewielkich założeń obronnych na terenie państwa zakonnego w Prusach*, [w:] *Studia Zamkowe 4*, red. A. Dobry, B. Pospieszna, Malbork 2012, s. 23.

⁸¹ A. Chęć, *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku w Mątowach Małych, gm.*

łożone w obrębie komturstwa malborskiego. W pierwszym z nich znajdowała się siedziba prokuratora, a w drugim leśniczego, przy czym jedynie w Mątowach Małych zachowały się na powierzchni ślady murowanej zabudowy mieszkalno-gospodarczej – ruiny wielkiego budynku gospodarczego o wymiarach ok. 143 × 14 m⁸².

4. Pola bitewne – Grunwald

Pokłosiem konferencji „Stan i perspektywy badań archeologicznych na Polach Grunwaldu” (zamek w Nidzicy, 2012 r.) było wznowienie w 2014 r. prac badawczych na poboju grunwaldzkim z wykorzystaniem metod stosowanych we współczesnej archeologii, w tym z użyciem najnowocześniejszych wykrywaczy metali, skanerów i georadarów. Wszystkie znaleziska namierzano GPS, co pozwoliło na precyzyjne naniesienie ich lokalizacji na mapę i obserwację wzajemnych relacji. Badaniami planowano objąć nie tylko samo miejsce bitwy, ale także obszary mające bezpośredni z nią związek (drogi dojścia obu armii na pole bitwy oraz kierunki ucieczki niedobitków wojsk krzyżackich po bitwie; także ruiny zamku w Kurzętniku⁸³ i ówczesne brody na Drwęcy). W tych międzynarodowych badaniach interdyscyplinarnych, prowadzonych przez Muzeum Bitwy pod Grunwaldem, które dotychczas objęły już obszar kilkuset hektarów (do 2020 r. – ok. 815 ha), bierze udział kilkudziesięciu archeologów i poszukiwaczy amatorów z Danii, Norwegii, Wielkiej Brytanii i Polski. Do tej pory opublikowano wyniki prac badawczych z lat 2014–2019⁸⁴.

Miloradz na Żuławach Wiślanych – sezon badawczy 2001, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2003, s. 393–401; tenże, *Folwarki krzyżackie na terenie komturstwa malborskiego w świetle źródeł archeologicznych i historycznych: próba lokalizacji*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica 2003, s. 325–338; A. Chęć, P. Janowski, *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku i siedziby leśniczego krzyżackiego w Benowie, gm. Ryjewo na Dolnym Powiślu: sezony badawcze 2002 i 2003*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, s. 355–360.

⁸² A. Chęć, *Folwarki*, s. 326, 331.

⁸³ Przed 2012 r. przeprowadzono w Kurzętniku badania podwodne, por. K. Grążawski, N. Grążawska, *Inicjalna faza bitwy grunwaldzkiej. Wyniki archeologicznych badań podwodnych weryfikacyjno-sondazowych w Kurzętniku i Bratianie*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, s. 571–578; K. Grążawski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na Górze Zamkowej (przedzamczu) w Kurzętniku w 2019 r.*, *Nowe Studia Grunwaldzkie* 5–6 (2019–2020), s. 65–82.

⁸⁴ P.A. Nowakowski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pól Grunwaldu w dniach 14–24.09.2014 r.*, *Nowe Studia Grunwaldzkie* 1 (2015), s. 79–87; tenże, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na stanowisku Kurzętnik – Zamek na dział-*

Pokazują one, że bitwa pod Grunwaldem rozegrała się na znacznie większym obszarze niż dotychczas zakładano. Wskazano też lokalizację dawnego obozu krzyżackiego (duże nagromadzenie militariów, głównie grotów strzał i bełtów). Zdaniem P.A. Nowakowskiego znajdował się on najprawdopodobniej w miejscu, gdzie na polecenie wielkiego mistrza Henryka von Plauen wzniesiono kaplicę pobitewną⁸⁵, na co już wcześniej wskazywał S. Ekdahl⁸⁶. Zasugerowano ponadto, że południowa granica terenu pola walki przebiegała w przybliżeniu zgodnie z dzisiejszym przebiegiem szosy Stębark–Łodwigowo⁸⁷. W 2020 r. podjęto próbę zweryfikowania hipotezy S. Ekdahla, mówiącą o tym, że część wojsk krzyżackich podczas ucieczki z bitwy udała się przez Stębark w kierunku Frygnowa⁸⁸.

Nowe badania miejsca bitwy dostarczyły już ok. 1,5 tys. drobnych zabytkowych przedmiotów (stan do 2019 r.)⁸⁹, a przed wznowieniem badań w zbiorach Muzeum Bitwy pod Grunwaldem było zaledwie kilkanaście zabytkowych militariów pocho-

*ce 1649/5 prowadzonych w dniach 22.09.2014–24.09.2014, Nowe Studia Grunwaldzkie 1 (2015), s. 89–92; tenże, Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pól Grunwaldu w dniach 15–22.08.2015 r., Nowe Studia Grunwaldzkie 2 (2016), s. 113–139; tenże, Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pól Grunwaldu w dniach 11–17.09.2016 r., Nowe Studia Grunwaldzkie 3 (2017), s. 39–63; tenże, Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na Polach Grunwaldu w dniach 9–17 września 2017 r., Nowe Studia Grunwaldzkie 4 (2018), s. 23–31; por. S. Ekdahl, *Ieškant 1410 m. Žalgirio mūšio lauko. Nauji 2014–2019 m. tyrimai su metalo ieškikliais / In Search of the Battlefield of Tannenberg (Grunwald) of 1410. New Research with Metal Detectors in 2014–2019 / Auf der Suche nach dem Schlachtfeld von Tannenberg 1410. Neue Forschungen mit Metalldetektoren 2014–2019 / W poszukiwaniu pola bitwy grunwaldzkiej 1410 roku. Nowe badania wykrywaczami metali 2014–2019*, Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų studijos 30, Vilnius 2019; E. Miksa, *Historia badań archeologicznych na Grunwaldzie w latach 1958–2020*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5–6 (2019–2020), s. 99; P. Kutyla, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenach Pól Grunwaldu w 2018 roku*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5–6 (2019–2020), s. 183–196; tenże, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenach Pól Grunwaldu w 2019 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5–6 (2019–2020), s. 215–226.*

⁸⁵ Por. A.P. Nowakowski, *Sprawozdanie* (2016), s. 114.

⁸⁶ Por. np. S. Ekdahl, *Grunwald 1410. Studia nad tradycją i źródłami*, Kraków 2010, s. 334.

⁸⁷ A.P. Nowakowski, *Sprawozdanie* (2018), s. 24.

⁸⁸ E. Miksa, *Historia badań archeologicznych na Grunwaldzie w latach 1958–2020*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5–6 (2019–2020), s. 99.

⁸⁹ Por. też E. Miksa, *Inwentarz znalezisk, 2016 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 3 (2017), s. 65–82; *taż, Inwentarz znalezisk, 2017 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 4 (2018), s. 33–82; *taż, Inwentarz znalezisk, 2018 rok*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5–6 (2019–2020), s. 197–214; P. Kutyla, *Inwentarz znalezisk, 2019 rok*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5–6 (2019–2020), s. 227–240.

dzących z wcześniejszych wykopaliisk archeologicznych w latach 1958–1990. Część z nich, i to zapewne znaczna, nie jest oczywiście związana z samą bitwą. Wśród pozyskanych zabytków jest liczny zbiór grotów strzał i beltów do kuszy, topory, pugińa, fragmenty mieczy i rękawicy pancernej, okucia pasów oraz części rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego (m.in. ostrogi, podkowy). Są też monety, w tym krzyżackie i jagiellońskie⁹⁰. Podczas penetracji badawczych w 2014 r. przeprowadzono także poszukiwania na terenie grodziska w Gardynach, w wyniku których znaleziono niewielką liczbę przepalonych fragmentów polepy z odciskami drewna oraz ręcznie kute gwoździe⁹¹, natomiast sondaż w Kurzętniku nie przyniósł żadnych efektów⁹². Nadal nie odnaleziono śladów zbiorowych grobów rycerzy poległych pod Grunwaldem, co byłoby naukową sensacją na skalę światową. Tak więc jedyne do tej pory miejsca pochówków znajdowały się wewnątrz i w pobliżu ruin kaplicy pobitewej.

5. Obrządek pogrzebowy

Bez wątpienia najbardziej spektakularne osiągnięcia w tym zakresie związane są z badaniami w latach 2006–2008 katedry św. Jana Ewangelisty w Kwidzynie. Odkryto tam m.in. trzy pochówki uznane za pochówki wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego.

W wykopie (III/2007) zlokalizowanym w południowo-wschodniej części prezbiterium natrafiono na koronę dwóch krypt, przy czym jedna z nich była pusta, natomiast w drugiej (północnej) znajdowały się pochówki. Komorę wybudowano niestarannie, partie ścian i posadzka we wnętrzu wykonano z cegieł palcówek, w układzie główkowo-wozówkowym. We wnętrzu znajdowały się trzy trumny, które wykonano z obciosanych dranic sosnowych. W trumnach znajdowały się męskie szkielety. Przy szkieletach, obok licznych fragmentów tkanin jedwabnych, znaleziono zapinkę brązową (pochówek nad trumną północną, szkielet nr 1 – domniemany Henryk von Plauen), dwie brązowe sprzączki i fragment skózanego buta? (pochówek w trumnie południowej, szkielet nr 2 – domniemany Werner von Orseln); przy szkielecie nr 3 (pochówek w trumnie północnej – domniemany Ludolf König) poza jedwabiami nie znaleziono innych artefaktów⁹³. Istotną wskazówką przy interpretacji tych pochówków było ma-

⁹⁰ Por. P.A. Nowakowski, *Sprawozdanie* (2015), s. 80; tenże, *Sprawozdanie* (2016), s. 114; tenże, *Sprawozdanie* (2017), s. 40; tenże, *Sprawozdanie* (2018), s. 24.

⁹¹ Tenże, *Sprawozdanie* (2015), s. 80.

⁹² Tenże, *Kurzętnik*, s. 90.

⁹³ B. Wiśniewski, *Badania archeologiczne w katedrze kwidzyńskiej – przesłanki i rezultaty*, [w:] *Katedra w Kwidzynie – tajemnica krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski, Kwidzyn 2009, s. 15–16.

lowidło z pierwszej ćwierci XVI w., znajdujące się w katedrze (tzw. kościół górny), na prawo od fresku Najświętszej Marii Panny, na którym przedstawiono Wenera von Orseln, Ludolfa Königa i Henryka von Plauen. Logiczna jest więc konstatacja, że przedstawienie akurat tych dostojników Zakonu wiąże się z ich pochówkiem w katedrze kwidzyńskiej⁹⁴, tym bardziej że pochówki Wenera von Orseln (zm. 1330) i Ludolfa Königa (zm. 1348) w tym kościele są dobrze potwierdzone w przekazach pisanych; dyskusyjny jest tylko pochówek Henryka von Plauen (zm. 1429)⁹⁵.

Zdaniem badaczy nie są to z pewnością pochówki biskupów, bo te zostały odsłonięte przy ścianach poligonalnych prezbiterium. Znaleziono w nich fragmenty szat wykonanych z delikatnych tkanin ozdobionych taśmami z wyobrażeniami roślin, ptaków i gryfów – pozostałości strojów biskupów?⁹⁶ Po przeprowadzeniu szczegółowych interdyscyplinarnych badań krypty północnej z trzema pochówkami oraz zastosowania szeregu szczegółowych metod badawczych (m.in. badania paleopatologiczne, analizy DNA, paleoserologiczne i fizykochemiczne materiału kostnego i zębów, datowanie dendrochronologiczne trumien oraz badania barwników z jedwabiów⁹⁷ uznano, że stopień prawdopodobieństwa, iż są to pochówki wymienionych wcześniej wielkich mistrzów, jest bardzo wysoki, a nawet graniczący z pewnością. Autorzy badań przytaczają na to szereg argumentów, m.in. wiek w chwili śmierci – dojrzały (50–60 lat), jedna z osób zdaniem antropologa parająca się rzemiosłem rycerskim, możliwość występowania chorób prionowych, w tym niektórych postaci choroby Parkinsona lub Alzheimerera (Ludolf König), zakres uzyskanych dendrodat (1320 r., lata 1320–1380? i po 1380 r.) w odniesieniu do dat śmierci oraz wyniki badań pierwiastków śladowych (pożywienie z dużym udziałem produktów mlecznych – Henryk von Plauen)⁹⁸.

Można zgodzić się z większością przytoczonych argumentów, jednak sporo kontrowersji wywołały rekonstrukcje szat pogrzebowych (ceremonialnych?) domnie-

⁹⁴ Tamże, s. 12.

⁹⁵ R. Czaja, *Pochówki wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego w katedrze w Kwidzynie w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Katedra w Kwidzynie*, s. 32. Henryk von Plauen już w 1413 r. usunięto z urzędu wielkiego mistrza i osadzono jako więźnia, początkowo w Pokrzywnie, a następnie w Brandenburgu i Gdańsku. W 1423 r. przeniesiono go do łagodniejszego więzienia na zamku w Lochstedt. Od zarzutu zdrady Henryka von Plauena uwolniono dopiero w 1429 r., po czym powierzono mu urząd prokuratora w Lochstedt. Jednak krótko potem zmarł (tamże, s. 39).

⁹⁶ B. Wiśniewski, *Badania archeologiczne*, s. 20; por. też M. Grupa, T. Kozłowski, *Podsumowanie*, [w:] *Katedra w Kwidzynie – tajemnica krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski Kwidzyn 2009, s. 182.

⁹⁷ *Katedra w Kwidzynie*.

⁹⁸ M. Grupa, T. Kozłowski, *Podsumowanie*, s. 182–185.

manych wielkich mistrzów, co należy podkreślić na podstawie mocno rozdrobionego materiału⁹⁹. Z pewnością obowiązujący do czasu prezentacji wyników badań w krypcie północnej katedry kwidzyńskiej, a także dzisiaj, uzasadniony źródłowo obraz barw szat wielkiego mistrza był i jest dość oczywisty – przede wszystkim biel i czerń z dodatkiem złota. Tymczasem rekonstruowany płaszcz Ludolfa Königa, umieszczony na błękitnej tunice z jasnobrązowym pasem, został zszyty nie dość, że z prostokątów, to jeszcze różnobarwnych (m.in. indygo – materiał nr 3, czerwonych, fioletowych – materiał nr 8, brunatnych, błękitnych i seledynowych/zielonych – materiał nr 5; materiał nr 10 – w pasy: żółty, czerwony i brunatny)¹⁰⁰. Na wykonanie tego płaszcza zużyto minimum 14 rodzajów jedwabiu¹⁰¹.

Z kolei szaty grobowe Wenera von Orseln to czerwona tunika z jasnobieżowym pasem, na którą nałożono chabrowy/ciemnoniebieski płaszcz¹⁰². Zdaniem M. Grupy osoba ubrana w opisane szaty z całą pewnością zwracała na siebie uwagę¹⁰³, z czym należy się zgodzić, jednak czy w XIV–XV w. dostojnik, będący nie tylko rycerzem, ale też zakonnikiem, mógłby sobie pozwolić na taki strój? I czy rzeczywiście takie szaty, a zwłaszcza rekonstruowany płaszcz w różnobarwne prostokąty mógł być wyznacznikiem najwyższej pozycji w ówczesnej hierarchii społecznej?¹⁰⁴. A jeśli byłaby to tylko tzw. odzież grobowa, to jeszcze trudniej zaakceptować zaproponowaną rekonstrukcję. Można stwierdzić, że brak jest wystarczających podstaw źródłowych¹⁰⁵, mimo szczegółowej analizy pozyskanych fragmentów tkanin jedwabnych, do tak śmiałej rekonstrukcji szat domniemanych wielkich mistrzów pochowanych w katedrze w Kwidzynie, a szczególnie w zakresie ich kolorystyki. Nie przekonuje jednak także zaproponowany krój płaszczy (wykrojone z walca lub prostokąta, pozbawione udrapowania, układające się prosto na ciele).

⁹⁹ M. Grupa, *Tkaniny z krypty północnej*, [w:] *Katedra w Kwidzynie*, s. 150, 157. Istnieje prawdopodobieństwo, że część jedwabiu nie stanowiła pozostałości po szatach pochowanych domniemanych wielkich mistrzów; mogły to być fragmenty np. poduszek, materaca, czy dekoracyjnego obicia wnętrza trumny (por. tamże, s. 153).

¹⁰⁰ Przeprowadzono badanie barwników z jedwabiu, por. J. Rumiński, *Badania barwników z jedwabiu z krypty katedry w Kwidzynie*, [w:] *Katedra w Kwidzynie*, s. 121–148. Sześć próbek (50%) powiązано z płaszczem Ludolfa Königa, tamże, s. 144.

¹⁰¹ M. Grupa, *Tkaniny*, s. 154–155, 158.

¹⁰² Tamże, s. 158.

¹⁰³ Tamże, s. 157.

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ Por. dokumentacja dotycząca tekstyliów zamieszczona w opracowaniach J. Rumińskiego, *Badania barwników* i M. Grupy, *Tkaniny*.

6. Inne stanowiska

Z pewnością godne specjalnej uwagi są wyniki prac badawczych prowadzonych w latach 2007–2008 i 2011 na stan. 3 w miejscowości Biała Góra (*Weisseburg*), położonej ok. 18 km na południowy zachód od Malborka. Odślonięto tam pozostałości osady otwartej (ponad 100 obiektów kulturowych) założonej pod koniec XII lub na początku XIII w. i funkcjonującej jeszcze na początku XV w.¹⁰⁶ Najintensywniejsze ślady osadnictwa dotyczą drugiej połowy XIII w., w którym to czasie zaobserwowano współwystępowanie w kulturze materialnej elementów pomorskich i „krzyżackich” (m.in. znaleziono brakteaty Zakonu)¹⁰⁷. Odkryte w północno-zachodniej partii stanowiska skupiska gotyckich cegieł i fragmenty dachówek oraz kamienie wskazują na możliwość istnienia budowli związanych z działalnością Zakonu¹⁰⁸, istnieje wręcz prawdopodobieństwo identyfikacji Białej Góry z siedzibą krzyżackiego urzędnika, zapewne komtura (Zantyr/Zantir), przeniesionej do Marienburga ok. 1280 r.¹⁰⁹ Według przekazów pisanych Zantyr w XIII w. był ważnym ośrodkiem strategicznym w kształtowaniu polityki w dolinie Dolnej Wisły, a w drugiej połowie tegoż stulecia znajdowała się tam siedziba komtura¹¹⁰. Na stanowisku, mimo braku potwierdzenia istnienia umocnień (nasyków czy rowów), odślonięto jednak najprawdopodobniej pozostałości budynku w postaci wkopu fundamentowego ściany, zawierającego fragmenty cegieł¹¹¹ oraz elementy osprzętu budynków, m.in. brązowe

¹⁰⁶ A. Pluskowski, Z. Sawicki, L.-M. Shillito, M. Badura, D. Makowiecki, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, A. Brown, *Biała Góra: the forgotten colony in the medieval Pomeranian-Prussian borderlands*, *Antiquity* 88 (2014), s. 863, 865, 868; Z. Sawicki, A. Pluskowski, A. Brown, M. Badura, D. Makowiecki, L.-M. Shillito, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, *Survival at the Frontier of Holy War: Political Expansion, Crusading, Environmental Exploitation and the Medieval Colonizing Settlement at Biała Góra, North Poland*, *European Journal of Archaeology* 18 (2015), 2, s. 292–293.

¹⁰⁷ A. Pluskowski, *The Archaeology of the Prussian Crusade: Holy War and Colonisation*, London–New York 2013, s. 124; A. Pluskowski, Z. Sawicki, L.-M. Shillito, M. Badura, D. Makowiecki, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, A. Brown, *Biała Góra*, s. 869.

¹⁰⁸ A. Pluskowski, Z. Sawicki, L.-M. Shillito, M. Badura, D. Makowiecki, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, A. Brown, *Biała Góra*, s. 863; Z. Sawicki, A. Pluskowski, A. Brown, M. Badura, D. Makowiecki, L.-M. Shillito, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, *Survival*, s. 293, 295.

¹⁰⁹ A. Pluskowski, Z. Sawicki, L.-M. Shillito, M. Badura, D. Makowiecki, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, A. Brown, *Biała Góra*, s. 880.

¹¹⁰ Z. Sawicki, A. Pluskowski, A. Brown, M. Badura, D. Makowiecki, L.-M. Shillito, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, *Survival*, s. 304; J. Powierski, *Prussica*, t. 1, Malbork 2004, s. 80.

¹¹¹ Por. wyżej.

klamki do drzwi, zamek i okucia do ram oraz gwoździe i zawiasy¹¹². Osada stanowiła zapewne punkt rzemieślniczo-handlowy, w którym poza eksploatacją różnorodnych zasobów naturalnych zajmowano się obróbką futra, metali oraz produkcją różnych artefaktów, w tym naczyń ceramicznych¹¹³. W trakcie badań pozyskano interesujący zbiór militariów, m.in. kilka strzemion od kuszy, groty strzał do łuku i beltów, groty włócznie i fragment zbroi oraz wędzidło, podkowy i ostrogi¹¹⁴. Na obecność rycerzy wskazuje miniaturowa brązowa tarcza heraldyczna interpretowana jako dodatek do stroju, a także inne towary o wyższym statusie (fragmenty brązowych naczyń, bursztynowych i szklanych koralików, brązowego pierścienia z oprawą bursztynową oraz różnorodny zbiór sprzączek i metalowych elementów pasów)¹¹⁵.

Niemniej godne zainteresowania są badania dotyczące pierwotnej lokacji Torunia (w 1232 lub 1233 r.) – na terenie dzisiejszej wsi Stary Toruń. Znajdowała się tam fortalicja Zakonu oraz osada z kościołem. Badania zrealizowano w latach 2017–2018, w ramach programu „Pierwotna lokacja Torunia – osadnictwo średniowieczne na równinie zalewowej Wisły zachodniej części prawobrzeżnego Torunia” (grant Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, którym kierowała R. Uziem-bło). Przy użyciu nieinwazyjnych metod przebadano obszar 15 km² w otoczeniu miejscowości Stary Toruń; skoncentrowano się na obszarze przy wejściu do współczesnego Portu Drzewnego¹¹⁶. Udało się zlokalizować relikty fos otaczających miasto oraz najprawdopodobniej relikty bram miejskich (zachodniej i północnej) i ślady podpiwniczonych budynków. Ponadto we wschodniej części badanego obszaru stwierdzono anomalie wskazujące najprawdopodobniej na pozostałości ceglanych lub ceglano-kamiennych fundamentów. Interpretację danych geofizycznych uzupełniły wyniki archeologicznych badań powierzchniowych (m.in. pozyskano fragmenty naczyń glinianych i ceramiki budowlanej z późnego średniowiecza) oraz odwierty geologiczne, które wykazały zaburzenia antropogeniczne¹¹⁷.

¹¹² A. Pluskowski, Z. Sawicki, L.-M. Shillito, M. Badura, D. Makowiecki, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, A. Brown, *Biała Góra*, s. 869.

¹¹³ Tamże, s. 880.

¹¹⁴ Tamże, s. 874.

¹¹⁵ Tamże.

¹¹⁶ P. Wroniecki, *Nieinwazyjne poszukiwania i badania pierwotnej lokacji Torunia*, [w:] *Metody geofizyczne w archeologii polskiej. Spotkanie V, 21–23 listopada 2018*, red. M. Więwióra, T. Herbich, Toruń 2018, s. 99.

¹¹⁷ Tamże, s. 100.

7. Życie codzienne

Po tak owocnych pracach, które zaprezentowano wyżej, zostały zbiory ruchomych źródeł. Niektóre z nich stały się przedmiotem osobnych opracowań. Interesujące jest to, że na pierwszy plan wysuwają się zbiory naczyń ceramicznych. Podjęto próbę określenia charakteru oraz opisu wyposażenia gospodarstwa domowego na zamku mistrza rybickiego w Pucku¹¹⁸, którego pozostałość stanowiły głównie pozyskane ze śmietnika fragmenty naczyń ceramicznych¹¹⁹; bardziej szczegółową analizę tego zbioru przeprowadził M. Starski¹²⁰. Analizę zbiorów naczyń ceramicznych z najnowszych badań zamku toruńskiego (lata 2008–2009), niestety do tej pory nieopublikowanych, przeprowadziła A. Lubowicka, w dużej mierze wspierając się dokumentami pisanymi i ikonografią. Autorka poruszyła także zagadnienia związane z konsumpcją i preferowaną dietą¹²¹. Można mieć jednak zastrzeżenia zarówno do przeprowadzonej przez nią klasyfikacji, jak i do przyporządkowania chronologicznego naczyń¹²². W kontekście najnowszych badań grodzisk Warmii i Mazur należy zauważyć przeprowadzenie specjalistycznych analiz fragmentów naczyń ceramicznych, w tym próbek z domniemanych fortalicji krzyżackich w Mozgowie i Suszu; petrograficzne – Mozgowo¹²³ i na zawartość kwasów tłuszczowych – Mozgowo i Susz (dieta ówczesnej ludności, potencjalna funkcja badanych naczyń)¹²⁴; na określenie zawarto-

¹¹⁸ J. Kruppé, M. Milewska, *Wyposażenie*.

¹¹⁹ Tamże, s. 236–241.

¹²⁰ M. Starski, *Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku*, *Studia i Materiały Archeologiczne* 14 (2009), s. 195–284.

¹²¹ A.M. Lubowicka, *Ceramika z najnowszych badań zamku krzyżackiego w Toruniu. O naczyniach i wiktuałach z krzyżackiej kuchni*, *Rocznik Toruński* 38 (2011), s. 127–155.

¹²² Zbiory naczyń były opisywane nie na podstawie pochodzenia z poszczególnych warstw, ale ogólnie z wykopów. Głównym kryterium funkcjonalnym była zaś forma, więc wszystkie struktury „garnkowe”, niezależnie od spełnianych funkcji, uznano za wyroby kuchenne, a dzbany za stołowe. W kwestii przyporządkowania chronologicznego analizowanych naczyń (do czasu funkcjonowania komturii toruńskiej) można mieć podstawowy zarzut – część z nich to siedemnastowieczne egzemplarze stalowoszare, a część to najprawdopodobniej wyroby nowożytne. Właśnie tutaj jest widoczny mankament w postaci nieprzypisania zbiorów ceramiki do pewnie datowanych nawarstwień.

¹²³ M. Bojanowski, U. Kobylińska, Z. Kobyliński, *Petrografia ceramiki pradziejowej i średniowiecznej z grodzisk zachodniej części ziem pruskich*, [w:] *Grodziska 2*, s. 113–172.

¹²⁴ J. Kałużna-Czaplińska, U. Kobylińska, Z. Kobyliński, *Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim*, [w:] *Grodziska 1*, s. 457–466; J. Kałużna-Czaplińska, P. Gątarek, A. Rosiak, U. Kobylińska,

ści kwasów tłuszczowych badano także próbki ceramiki z zamku w Przezmarku¹²⁵. Warto też zwrócić uwagę na zagadkowy zbiór glinianych artefaktów z dziurkami (miseczki? kafle?) z nawarstwień krzyżackiego grodu w Słupie (stan. 3)¹²⁶.

Inne kategorie źródeł omawiano najczęściej przy okazji referowania wyników prac badawczych (publikacje pokonferencyjne czy monografie stanowisk), czego przykładem jest opracowanie militariów z badań wału von Plauena na zamku w Malborku¹²⁷. Spośród czternasto-, piętnastowiecznych artefaktów najbardziej interesujący był koncerz z drugiej połowy XV w.¹²⁸ oraz fragment lufy ręcznej broni palnej, zapewne rozerwanej rusznicy¹²⁹. Jednak zdarzały się wyjątki od tej reguły. Opublikowano informację o znalezisku fragmentów kirysu folgowego z Radzyna Chełmińskiego¹³⁰. Warto wspomnieć także o publikacji na temat kadzielnicy-trybularza¹³¹, pierwszym tego typu znalezisku z ziem Polski, łączonym z kaplicą zamku w Sątocznie i zniszczeniami dokonanymi w 1347 r. przez Litwinów.

Na koniec należałoby wspomnieć o badaniach w ramach międzynarodowego interdyscyplinarnego projektu „The Ecology of Crusading: The Environmental Impact of Conquest, Colonisation and Religious Conversion in the Medieval Baltic”, realizowanego w latach 2010–2014 przez zespół badaczy z Wielkiej Brytanii, Polski, Łotwy, Estonii i Czech, którego głównym efektem była publikacja A. Pluskowskiego¹³², zainspirowana chęcią rozwinięcia badań związanych z wykopaliskami na zamku w Malborku, z których pozyskano liczne fragmenty faunistyczne oraz archeozoo-

Z. Kobyliński, *Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice pochodzącej z pradziejowych i średniowiecznych grodzisk z zachodniej części ziem pruskich*, [w:] *Grodziska 2*, s. 173–210.

¹²⁵ <https://www.wprost.pl/historia/10180067/co-i-jak-jedli-krzyzacy-naukowcy-zajrzeli-do-ich-garnkow-po-500-latach.html> [dostęp: 22.03.2020].

¹²⁶ D. Poliński, *Castrum Starkenberg w świetle najnowszych badań nad krzyżackimi obiektami obronnymi*, [w:] *Życie społeczno-kulturalne w państwie zakonu krzyżackiego (XIII–XVI w.)*, red. J. Gancewski, K. Lisowska, S. Skiendziul, J.E. Śliczyńska, Olsztyn 2016, s. 16, 22.

¹²⁷ G. Żabiński, P. Muntowski, *Średniowieczne i wczesnonowożytnie militaria z wału von Plauena na Zamku w Malborku*, [w:] *XVIII Sesja Pomorzoznawcza*, s. 37–58.

¹²⁸ Tamże, s. 37–38.

¹²⁹ Tamże, s. 46–47, 54.

¹³⁰ K. Cackowski, M. Kolyszko, P. Kucypera, M. Wiewióra, *Plates from Radzyna Chełmiński*, *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 26 (2013), s. 63–74.

¹³¹ A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Średniowieczna kadzielnica*.

¹³² A. Pluskowski, *The Archaeology*; por. też tenże, *Ekologia krucjat. Wstępne wyniki polskiej części projektu*, [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, red. M. Hoffmann, M. Karczewski, S. Wadył, Białystok–Gdańsk–Olsztyn 2015, s. 158–223.

logiczne¹³³. W książce przedstawiono syntetyczne ujęcie dziejów średniowiecznych Prus (od XIII do XVI w.), przy czym za najbardziej wartościową jej część można uznać rozdział siódmy dotyczący problematyki zmian w środowisku naturalnym, które towarzyszyły kolonizacji w obrębie władztwa zakonu krzyżackiego¹³⁴. Wykorzystano dane paleobotaniczne i archeozoologiczne pozyskane w trakcie badań archeologicznych oraz znane z literatury, poszerzając je o analizę źródeł pisanych, ikonograficznych i kartograficznych, a także informacje z takich dziedzin, jak geologia, gleboznawstwo i chemia¹³⁵. Podjęto próbę charakterystyki rozwoju osadnictwa na obszarze Prus i wpływu podboju dokonanego przez zakon krzyżacki na ubytek drzewostanu¹³⁶. Odniesiono się do takich zagadnień, jak rola łowiectwa¹³⁷, wprowadzanie nowych upraw¹³⁸ i zmiana pożywienia mieszkańców. Ponadto omówiono hodowlę koni¹³⁹. Udało się również ustalić rodzaj klimatu, jaki panował w Prusach w okresie średniowiecza.

Podsumowanie

W podsumowaniu dotyczącym wyników najnowszych badań archeologicznych realizowanych na terenie Polski, a związanych z dziejami zakonu krzyżackiego należy zauważyć częste podejmowanie badań zamków murowanych, zarówno tych dobrze zachowanych (np. Malbork), jak też słabo manifestujących się w terenie lub praktycznie w ogóle niewidocznych (np. Pisz, Sątoczno, czy Unisław). Co ważne, badaniami objęto obiekty o różnej randze, od głównego ośrodka władztwa Zakonu w Malborku, poprzez siedziby komturów, do zamków niższych urzędników (np. Bezlawki, czy Puck). Zakres prowadzonych prac był jednak bardzo zróżnicowany, od szeroko zakrojonych, interdyscyplinarnych projektów badawczych, poprzez badania przedinwestycyjne, aż po drobne nadzory archeologiczne. Obecna w interesującej nas problematyce badawczej była kwestia drewniano-ziemnych warowni Zakonu (np. Pień, Hawa, Stary Dzierzgoń, czy Unisław). Pozyskane materiały źródłowe z przeprowadzonych prac terenowych stanowiły często punkt wyjścia do pogłę-

¹³³ A. Pluskowski, *The Archaeology*, s. XIII–XIV.

¹³⁴ Współautorem tego rozdziału jest Alexander Brown.

¹³⁵ A. Pluskowski, *The Archaeology*, s. 297–303.

¹³⁶ Tamże, s. 303–309.

¹³⁷ Tamże, s. 309–313, 321, 327–328, 335–336.

¹³⁸ Tamże, s. 313–319.

¹³⁹ Tamże, s. 319–320 n.

bionych studiów nad kulturą materialną zakonu krzyżackiego. Z kolei kontynuacja badań Pól Grunwaldzkich dostarcza nowych materiałów do dalszych studiów, a odkrycie pochówków domniemanych wielkich mistrzów w Kwidzynie dało impuls do badań nad obrządkiem pogrzebowym w Zakonie. Wreszcie na zakończenie niniejszego tekstu jako podstawowy postulat badawczy należy wymienić kontynuowanie tak prężnie rozwijających się badań oraz w miarę szybką publikację ich wyników.

Bibliografia/Bibliography

- Andrzejewski A., Kajzer L., *Sątoczno i Sępól. Dwa modele rozwoju osadnictwa*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica 2007, s. 275–286
- Andrzejewski A., Kajzer L., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na terenie zamku w Sątocznie, gm. Korsze, woj. warmińsko-mazurskie w 2001 roku*, *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 7 (2001), s. 289–307
- Andrzejewski A., Kajzer L., *Średniowieczna kadzielnica – trybularz z zamku krzyżackiego w Sątocznie*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 54 (2006), nr 2, s. 195–202
- Andrzejewski A., Kajzer L., *Zamek krzyżacki w Sątocznie*, w *gm. Korsze w świetle badań terenowych 2002 roku*, *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 8 (2002/2003), s. 237–251
- Andrzejewski A., Kajzer L., *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi” albo triumf historii*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 2, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 197–205
- Arszyński M., *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń 1995
- Bezławki. *Ocaliń od zniszczenia*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013
- Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A., Ubis E., *Burning Alt-Wartenburg. Archaeological evidence for the conflicts between the Teutonic Order and the Grand Duchy of Lithuania from a deserted medieval town near Barczewko (Warmia, Poland)*, *Lietuvos Archaeologija (Lithuanian Archaeology)* 45 (2019), s. 265–293
- Bobowski B., Muntowski P., Micyk P., *Wyniki badań archeologicznych na wale von Plauena w Malborku*, [w:] *XVIII Sesja Pomorzoznawcza, część 2: Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. E. Fudzińska, Malbork 2013, s. 11–36
- Bojanowski M., Czarniecka U., Gąsiński A., Jokubauskas P., Kobylińska U., Kobyliński Z., Kruszewski Ł., *Petrografia ceramiki pradziejowej i średniowiecznej z grodzisk zachodniej części ziem pruskich*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, red. Z. Kobyliński (*Archaeologica Hereditas* 7), Warszawa 2016, s. 113–172
- Bojanowski M., Kobylińska U., Kobyliński Z., *Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński (*Archaeologica Hereditas* 2), Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 423–456

- Cackowski K., Kołyszko M., Kucypera P., Wiewióra M., *Plates from Radzyń Chełmiński*, *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 26 (2013), s. 63–74
- Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata*, t. 1–2, red. M. Wiewióra, Toruń 2020
- Chęć A., *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku w Mątowach Małych, gm. Miłoradz na Żuławach Wiślanych – sezon badawczy 2001*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2003, s. 393–401
- Chęć A., *Dwór to czy zamek? Rozważania na temat niewielkich założeń obronnych na terenie państwa zakonnego w Prusach*, [w:] *Studia Zamkowe* 4, red. A. Dobry, B. Pospieszna, Malbork 2012, s. 21–26
- Chęć A., *Folwarki krzyżackie na terenie komturstwa malborskiego w świetle źródeł archeologicznych i historycznych: próba lokalizacji*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica 2003, s. 325–338
- Chęć A., Janowski P., *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku i siedziby leśniczego krzyżackiego w Benowie, gm. Ryjewo na Dolnym Powiślu: sezony badawcze 2002 i 2003*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 355–360
- Czaja R., *Pochówki wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego w katedrze w Kwidzynie w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Katedra w Kwidzynie – tajemnica krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski, Kwidzyn 2009, s. 29–42
- Czonstke K., Kocińska M.K., Świątkowski B., *Badania sondażowe na Zamku Wysokim w Malborku*, [w:] *XX Sesja Pomorzoznawcza*, red. E. Trawicka, Gdańsk 2018, s. 337–346
- Dąbrowska M., *Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie Zamku Niskiego w Malborku, w latach 1998–2004*, [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, red. G. Nawrońska, Elbląg 2007, s. 303–316
- Dąbrowska M., *Proces odlewania dział w lejni malborskiej w XV wieku*, *Archaeologia Historica Polona* 18 (2009), s. 21–44
- Ekdahl S., *Grunwald 1410. Studia nad tradycją i źródłami*, Kraków 2010
- Ekdahl S., *Ieškant 1410 m. Žalgirio mūšio lauko. Nauji 2014–2019 m. tyrimai su metalo ieškliais / In Search of the Battlefield of Tannenberg (Grunwald) of 1410. New Research with Metal Detectors in 2014–2019 / Auf der Suche nach dem Schlachtfeld von Tannenberg 1410. Neue Forschungen mit Metalldetektoren 2014–2019 / W poszukiwaniu pola bitwy grunwaldzkiej 1410 roku. Nowe badania wykrywaczami metali 2014–2019*, Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų studijos 30, Vilnius 2019
- Fonferek J., Marcinkowski M., Sieńkowska U., *Badania na terenie dawnego zamku krzyżackiego w Elblągu*, [w:] *XIX Sesja Pomorzoznawcza (Acta Archaeologica Pomoranica 5)*, red. A. Janowski, K. Kowalski, B. Rogalski, S. Słowiński, Szczecin 2015, s. 261–274
- Gazda D., *Badania archeologiczne Castrum Pomesarum w Starym Dzierzgoniu w 2009 roku*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2013, s. 194–214

- Gazda D., *Badania archeologiczne na Zamku Krzyżackim w Radzynie Chelmińskim*, [w:] XIX Sesja Pomorzoznawcza, (Acta Archaeologica Pomoranica 5), red. A. Janowski, K. Kowalski, B. Rogalski, S. Słowiński, Szczecin 2015, s. 241–260
- Gazda D., *Badania archeologiczne na Zamku Krzyżackim w Radzynie Chelmińskim w latach 2014–2015*, [w:] XX Sesja Pomorzoznawcza, red. E. Trawicka, Gdańsk, s. 237–254
- Gazda D., Jezierska J., Konik J., Szlązak P., *Badania Archeologicznej Misji Pomeziańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009–2012*, [w:] Grodziska Warmii i Mazur 1, Stan wiedzy i perspektywy badawcze (Archaeologica Hereditas 2), red. Z. Kobyliński, Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 135–180
- Grażawski K., *Czy Krzyżacy budowali zamki na dawnych pruskich grodach*, [w:] *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020, s. 253–262
- Grażawski K., *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na Górze Zamkowej (przedzamczu) w Kurzętniku w 2019 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5–6 (2019–2020), s. 65–82
- Grażawski K., *Życie codzienne miast zakonu krzyżackiego w Prusach*, Olsztyn 2022
- Grażawski K., Grażawska N., *Inicjalna faza bitwy grunwaldzkiej. Wyniki archeologicznych badań podwodnych weryfikacyjno-sondażowych w Kurzętniku i Bratianie*, [w:] XVII Sesja Pomorzoznawcza, 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2013, s. 571–578
- Grodziska Warmii i Mazur 1. *Stan wiedzy i perspektywy badawcze* (Archaeologica Hereditas 2), red. Z. Kobyliński, Warszawa–Zielona Góra 2013
- Grodziska Warmii i Mazur 2. *Nowe badania i interpretacje* (Archaeologica Hereditas 7), red. Z. Kobyliński, Warszawa 2016
- Grupa M., *Tkaniny z krypty północnej*, [w:] *Katedra w Kwidzynie – tajemnica krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski, Kwidzyn 2009, s. 149–174
- Grupa M., Kozłowski T., *Podsumowanie*, [w:] *Katedra w Kwidzynie – tajemnica krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski, Kwidzyn 2009, s. 182–186
- Jarzęcka-Stąporek J., Kocińska M.K., *Gród i krzyżacki zamek w świetle badań na stanowisku 1 przy ulicy Grodzkiej 10–11 w Gdańsku*, [w:] XVII Sesja Pomorzoznawcza, 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2013, s. 531–548
- Kajkowski K., Szczepanik P., *Badania wykopaliskowe studni na dziedzińcu zamku krzyżackiego w Bytowie*, [w:] XIX Sesja Pomorzoznawcza (Acta Archaeologica Pomoranica 5), red. A. Janowski, K. Kowalski, B. Rogalski, S. Słowiński, Szczecin 2015, s. 305–316
- Kajzer L., Salm J., *Polnische Forschungen über die Burgen im Gebiet des ehemaligen Deutschordensstaates. Eine Bilanz der letzten 50 Jahre*, [w:] *Castles and Church (Castrum Bene 5)*, red. L. Kajzer, H. Paner, Gdańsk 1996, s. 73–95
- Kałużna-Czaplińska J., Gątarek P., Rosiak A., Kobylińska U., Kobyliński Z., *Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice pochodzącej z pradziejowych i średniowiecznych grodzisk*

- z zachodniej części ziem pruskich, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje* (Archaeologica Hereditas 7), red. Z. Kobyliński, Warszawa 2016, s. 173–210
- Kałużna-Czaplińska J., Kobylińska U., Kobyliński Z., *Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur 1. Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje* (Archaeologica Hereditas 7), red. Z. Kobyliński, Warszawa 2016, s. 457–466
- Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, red. Z. Kobyliński, t. 1–2, Warszawa 2017
- Katedra w Kwidzynie – tajemnica krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski, Kwidzyn 2009
- Kobylińska U., Nitychoruk J., Piątkowska-Malecka J., Rutyna M., Stanaszek Ł.M., Welc F., Wysocki J., *Mozgowo, st. 1*, [w:] *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, red. Z. Kobyliński, t. 2, Kwidzyn 2009, s. 175–204
- Kobyliński Z., *Wprowadzenie*, [w:] *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, red. Z. Kobyliński, t. 1, Kwidzyn 2009, s. 5–6
- Kołosowski P., *Dwór obronny w Chomętowie (gmina Dobiegniew, województwo lubuskie). Badania archeologiczno-architektoniczne*, [w:] *XVI Sesja Pomorzoznawcza, część 2: Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych* (Acta Archaeologica Pomoranica 3), red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2009, s. 391–398
- Koperkiewicz A., „Anno 1354 Kynstute, Algard ...festinant in Wartenberg”. *O trudnych początkach Barczewa*, [w:] *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020, s. 285–308
- Koperkiewicz A., *Podsumowanie*, [w:] *Bezlawki. Ocalić od zniszczenia*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 250–257
- Koperkiewicz A., *Zamek w Bezlawkach w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Bezlawki. Ocalić od zniszczenia*, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 44–76
- Kruppé J., Milewska M., *Dzieje zamku w Pucku*, Warszawa 2014
- Kruppé J., Milewska M., *Wyposażenie gospodarstwa domowego na zamku krzyżackim w Pucku*, *Archaeologia Historica Polona* 14 (2004), s. 233–245
- Kurdwanowski M., Starski M., *III Przedzamcze w Człuchowie. Badania archeologiczne wschodniej części założenia zamkowego w latach 2012–2013*, [w:] *XIX Sesja Pomorzoznawcza* (Acta Archaeologica Pomoranica 5), red. A. Janowski, K. Kowalski, B. Rogalski, S. Słowiński, Szczecin 2015, s. 365–374
- Kutyła P., *Inwentarz znalezisk, 2019 rok*, *Nowe Studia Grunwaldzkie* 5–6 (2019–2020), s. 227–240
- Kutyła P., *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenach Pól Grunwaldu w 2018 roku*, *Nowe Studia Grunwaldzkie* 5–6 (2019–2020), s. 183–196
- Kutyła P., *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenach Pól Grunwaldu w 2019 r.*, *Nowe Studia Grunwaldzkie* 5–6 (2019–2020), s. 215–226
- Lubowicka A.M., *Ceramika z najnowszych badań zamku krzyżackiego w Toruniu. O naczyniach i wiktualach z krzyżackiej kuchni*, *Rocznik Toruński* 38 (2011), s. 127–155

- Malkowska A., Mieszkowski S., Bogacki M., *Badania nieinwazyjne na terenie grodziska i osady przyrodowej w Wieldządzu, gm. Płużnica, woj. kujawsko-pomorskie*. Sprawozdanie z badań, praca niepublikowana (2022). Instytut Archeologii UMK w Toruniu
- Miksa E., *Historia badań archeologicznych na Grunwaldzie w latach 1958–2020*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5–6 (2019–2020), s. 83–100
- Miksa E., *Inwentarz znalezisk, 2016 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 3 (2017), s. 65–82
- Miksa E., *Inwentarz znalezisk, 2017 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 4 (2018), s. 33–82
- Miksa E., *Inwentarz znalezisk, 2018 rok*, Nowe Studia Grunwaldzkie 5–6 (2019–2020), s. 197–214
- Momot A., Wasik B., Wiewióra M., *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim: nowe odkrycie i nowe interpretacje*, Rocznik Grudziądzki 22 (2014), s. 65–97
- Muntowski P., *Architektura zamku krzyżackiego i rezydencji starostów w Osieku w świetle badań archeologicznych*, [w:] XVII Sesja Pomorzoznawcza, 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2013 s. 243–262
- Nitychoruk J., Piątkowska-Malecka J., Rutyna M., Welc F., Wysocki J., *Ilawa, st. 33 – Wielka Żuława*, [w:] *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, red. Z. Kobyliński, t. 1–2, Warszawa 2017, s. 311–350
- Nitychoruk J., Piątkowska-Malecka J., Solecki R., Welc F., *Susz, st. 1*, [w:] *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, red. Z. Kobyliński, t. 1–2, Warszawa 2017, s. 253–296
- Nowakowski P.A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych na stanowisku Kurzętnik – Zamek na działce 1649/5 prowadzonych w dniach 22.09.2014 – 24.09.2014*, Nowe Studia Grunwaldzkie 1 (2015), s. 89–92
- Nowakowski P.A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pól Grunwaldu w dniach 14–24.09.2014 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 1 (2015), s. 79–87
- Nowakowski P.A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pól Grunwaldu w dniach 15–22.08.2015 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 2 (2016), s. 113–139
- Nowakowski P.A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Pól Grunwaldu w dniach 11–17.09.2016 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 3 (2017), s. 39–63
- Nowakowski P.A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na Polach Grunwaldu w dniach 9–17 września 2017 r.*, Nowe Studia Grunwaldzkie 4 (2018), s. 23–31
- Pawłowski A.J., *Zamek w Dzierzgoniu w świetle źródeł pisanych i badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica 2003, s. 277–302
- Pawłowski A.J., *Próba rekonstrukcji zamku w Dzierzgoniu*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica 2007, s. 209–236
- Pluskowski A., *Ekologia krucjat. Wstępne wyniki polskiej części projektu*, [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, red. M. Hoffmann, M. Karczewski, S. Wadył, Białystok–Gdańsk–Olsztyn 2015, s. 158–223
- Pluskowski A., *The Archaeology of the Prussian Crusade: Holy War and Colonisation*, London–New York 2013

- Pluskowski A., Sawicki Z., Shillito L.-M., Badura M., Makowiecki D., Zabilska-Kunek M., Seetah K., Brown A., *Biała Góra: the forgotten colony in the medieval Pomeranian-Prussian borderlands*, *Antiquity* 88 (2014), s. 863–882
- Poliński D., *Castrum Starckenberg w świetle najnowszych badań nad krzyżackimi obiektami obronnymi*, [w:] *Życie społeczno-kulturalne w państwie zakonu krzyżackiego (XIII–XVI w.)*, red. J. Gancewski, K. Lisowska, S. Skiendziul, J. E. Śliczyńska, Olsztyn 2016, s. 7–24
- Poliński D., *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2013
- Poliński D., *Problematyka adaptacji i transformacji na przykładzie krzyżackich grodów z terenu Prus i Inflant*, *Archaeologia Historica Polona* 24 (2016), s. 261–283
- Poliński D., *Problematyka krzyżackich fortyfikacji drewniano-ziemnych na ziemiach pruskich w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020, s. 326–348
- Poliński D., Uwagi na temat późnośredniowiecznych pieców na marginesie odkryć dokonanych podczas badań pozostałości siedziby krzyżackich prokuratorów w Pniu [w druku]
- Popiek M., Pydyn A., Solecki R., Stencel P., *Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze* (*Archaeologica Hereditas* 2), red. Z. Kobyliński, Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 373–380
- Radkowski J., Wysocki J., *Wstęp do problematyki gródków stożkowatych z terenu średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego, znajdujących się na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze* (*Archaeologica Hereditas* 2), red. Z. Kobyliński, Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 295–386
- Rumiński J., *Badania barwników z jedwabiów z krypty katedry w Kwidzynie*, [w:] *Katedra w Kwidzynie – tajemnica krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski, Kwidzyn 2009, s. 121–148
- Sawicki Z., Pluskowski A., Brown A., Badura M., Makowiecki D., Shillito L.-M., Zabilska-Kunek M., Seetah K., *Survival at the Frontier of Holy War: Political Expansion, Crusading, Environmental Exploitation and the Medieval Colonizing Settlement at Biała Góra, North Poland*, *European Journal of Archaeology* 18 (2015), 2, s. 282–311
- Starski M., *Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku*, *Studia i Materiały Archeologiczne* 14 (2009), s. 195–284
- Szczepański S., *Pomezkański gród w Starym Dzierzgoniu*, *Pruthenia* 3 (2008), s. 11–34
- Świętosławski W., *Badania archeologiczne reliktyw późnośredniowiecznej architektury w Jemiołowie (woj. warmińsko-mazurskie)*, [w:] *XVI Sesja Pomorzoznawcza, część 2: Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych* (*Acta Archaeologica Pomoranica* 3), red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2009, s. 91–98
- Torbus T., *Deutschordens-Ideologie in der polnischen und deutschen Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts*, [w:] *Preussen in Ostmitteleuropa, Geschehensgeschichte und Verstehensgeschichte*, hrsg. Matthias Weber, München 2003, s. 209–257
- Torbus T., *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München 1998

- Torbus T., *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 2014
- Wasik B., *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*, Toruń 2016
- Wiewióra M., *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku głównego w Radzynie Chełmińskim w latach 2008–2009*, [w:] XVII Sesja Pomorzoznawcza, 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2013, s. 169–178
- Wiewióra M., *Zamek krzyżacki w Kowalewie Pomorskim: wstępne podsumowanie wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Gemma gemmarum. Studia dedykowane profesor Hannie Kóčce-Krenz*, cz. 1, red. A. Różański, Poznań 2017, s. 815–834
- Wiewióra M., Wasik B., *Zamek w Kowalewie Pomorskim: dzieje warowni w świetle wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici* 35 (2017), s. 129–158
- Wiśniewski B., *Badania archeologiczne w katedrze kwidzyńskiej – przesłanki i rezultaty*, [w:] *Katedra w Kwidzynie – tajemnica krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski, Kwidzyn 2009, s. 9–22
- Wroniecki P., *Nieinwazyjne poszukiwania i badania pierwotnej lokacji Torunia*, [w:] *Metody geofizyczne w archeologii polskiej. Spotkanie V, 21–23 listopada 2018*, red. M. Wiewióra, T. Herbich, Toruń 2018, s. 99–102
- Wünsch C., *Zur Baugeschichte des Schlosses Preussisch Mark vom Ausgang der Ordenszeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, *Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen über seine Tätigkeit im Jahre 1934 an die Provinzialkommission zur Erforschung und zum Schutze der Denkmäler in der Provinz Ostpreussen* 33 (1935), s. 30–44
- Wysocki J., *Badania stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza i nowożytności w regionie warmińsko-mazurskim w latach 1989–2009*, *Archaeologia Historica Polona* 20 (2012), s. 43–68
- Wysocki J., Klęczar B., *Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Ilawie, w Łasecznie Małym i Mozgowie w powiecie ilawskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze* (*Archaeologica Hereditas* 2), red. Z. Kobyliński, Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 327–350
- Wysocki J., Solecki R., Szkiłdź P., *Otoczenie zamku w Pasłęku w świetle badań archeologicznych*, *Archaeologia Historica Polona* 26 (2018), s. 301–317
- Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych: studia i materiały*, red. M. Wiewióra, Toruń 2012
- Żabiński G., Muntowski P., *Średniowieczne i wczesnonowożytne militaria z wału von Plauen na Zamku w Malborku*, [w:] XVIII Sesja Pomorzoznawcza, 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. E. Fudzińska, Malbork 2013, s. 37–58
- Żurek M., *Zamek pokrzyżacki w Przemarku. Wstępne wyniki badań*, *Archaeologia Historica Polona* 26 (2018), s. 283–299